مطالعات تاریخ اسلام
سال شانزدهم، شمارهٔ ۶۳، زمستان ۱۴۰۳، مقالهٔ علمی- پژوهشی، صفحات ۷ - ۳۱

لغزش‌های تاریخی در مورد درخواست‌کنندگان نقل حدیث از علی‌بن موسی‌الرضا(ع) در نیشابور

مهدی بیات مختاری[۱]

چکیده: در توقف حضرت رضا(ع) در نیشابور و درخواست نقل حدیث از وی توسط برخی شخصیت‌های نام‌بردار و شناخته‌شده تردیدی نیست. شیخ صدوق (متوفای ۳۸۱ق)، حاکم نیشابوری (متوفای ۴۰۵ق)، حافظ اصفهانی (متوفای ۴۳۰ق) و ابن‌عساکر دمشقی (متوفای ۵۷۱ق) در مجموع به هفت نفر به گونهٔ مستند اشاره کرده‌اند که عبارت‌اند از: محمدبن رافع، أحمدبن حرب، یحیی‌بن یحیی، ابن‌راهویه، محمدبن اسلم، یاسین‌بن نضر و محمدبن یحیی. البته ذکر ابوزرعه رازی از سوی اربلی (متوفای ۶۹۳ق) و برخی دیگر و قلمداد شدن ابن‌خزیمه، ابوعلی ثقفی، آدم‌بن أبی‌أیاس، نصربن علی و معلی‌بن منصور توسط محمد محسن طبسی، مبتنی بر تحقیق و قراین تأییدی نیست. نگارندهٔ این سطور با گردآوری کتابخانه‌ای جستارها و اطلاعات و ارائهٔ آن به شیوه تاریخی- انتقادی، کوشش کرده است مرزبندی مستندی از اشخاص ارائه دهد. این شش فرد اخیر یا در آن زمان متولد نشده بودند، یا شرایط لازم برای نقل حدیث نداشتند و یا در مناطق دیگر زندگی می‌کردند.

واژه‌های کلیدی: نیشابور، علی‌بن موسی الرضا(ع)، تحریف تاریخ، درخواست‌کنندگان نقل حدیث.

۱ دانشیار گروه تاریخ تشیع دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۰۸ تاریخ تأیید: ۱۴۰۳/۰۸/۰۱

10.22034/16.63.1
bayatmokhtari@neyshabur.ac.ir
ORCID: 0000-0003-2787-742X

A Quarterly Journal of HISTORICAL STUDIES OF ISLAM © 2009 by Research Center for Islamic History is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

A Quarterly Journal of HISTORICAL STUDIES OF ISLAM
Vol 16, No 63, Winter 2025
Research Center for Islamic History, http://journal.pte.ac.ir
Scientific-Research, pp. 7-31

Historical Alterations and Mistakes regarding those Requesting the Narration of Hadith from Ali ibn Musa al-Reza (AS) in Neyshabur

Mahdi Bayat Mokhtari[1]

Abstract: There is no doubt that Imam Reza (AS) stopped in Neyshabur and was asked to narrate Hadith by some famous and well-known figures. Sheikh Saduq (d. 381 AH), Hakim Neyshaburi (d. 405 AH), Hafiz Isfahani (d. 430 AH), and Ibn Asakir Dameshqhi (d. 571 AH) have mentioned a total number of seven people in a documented manner, namely: Muhammad ibn Rafeh, Ahmad ibn Harb, Yahya ibn Yahya, Ibn Rahuyyah, Muhammad ibn Aslam, Yasin ibn Nazr, and Muhammad ibn Yahya. However, naming Abu Zarah Razi by Arbali (d. 693 AH) and some others, as well as the inclusion of Ibn Khuzaymah, Abu Ali Thaqafi, Adam ibn Abi Ayyas, Nasr ibn Ali, and Mualla ibn Mansur by Muhammad Mohsen Tabasi are not based on research or corroborating evidence. The author of this paper, using desk study and by collecting essays and information and presenting it in a historical-critical method, has tried to provide a documented identification of these individuals. These last six individuals were either not born at that time, did not have the necessary qualifications to narrate Hadith, or lived in other regions.

Keywords: Neyshabur, Imam Reza (AS), historical alteration, Hadith narration requesters.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

10.22034/16.63.1

1 Associate Professor, Department of Shiite History, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran.
bayatmokhtari@neyshabur.ac.ir
ORCID: 0000-0003-2787-742X

Receive Date: 2024/06/28 Accept Date: 2024/10/22

A Quarterly Journal of HISTORICAL STUDIES OF ISLAM © 2009 by Research Center for Islamic History is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International

مقدمه

جغرافی‌دانان و سفرنامه‌نویسان چهار شهر مهم بلخ، مرو، هرات و نیشابور را ارباع خراسان گفته‌اند و با عناوین «رُبع بلخ»، «ربع مرو»، «ربع هرات» و «ربع نیشابور» از آنها یاد کرده‌اند. نام این چهار شهر را همیشه در کنار یکدیگر می‌بینیم. پیش از دورهٔ اسلامی، تقسیم‌بندی خراسان نیز به همین ترتیب بوده است. این چهار شهر بزرگ بر حسب موقعیت و جمعیت، هر یک در زمانی مرکز حکومت خراسان و جایگاه استقرار سپهسالاران، والیان و امیران بوده و از دیگر شهرهای خراسان اهمیت بیشتری داشته‌اند (مختاری، ۱۳۹۱: ۱۸). در اقلیم خراسان حضرت رضا(ع) برای رفتن به مرو که پایتخت حکومت مأمون بود، باید از نیشابور گذر می‌کرد که اکثریت آنان از پیروان مکتب خلافت بودند و محدثان، فقیهان و متکلمانی بزرگ در آن زندگی می‌کردند. دربارهٔ ورود علی‌بن موسی الرضا(ع) به نیشابور گزارش‌های متعدد و مستندی وجود دارد. حاکم نیشابوری (۳۲۱–۴۰۵ق) مورخ و محدّث نامدار تصریح کرده است که شهر نیشابور در سال ۲۰۰ق. با قدوم حضرت رضا(ع) قرین مباهات شد، ولی دیدگاه دقیق این است که وی در سال یادشده فرا خوانده شد و پس از چند ماه در سال ۲۰۱ق. وارد نیشابور شد (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۰۸؛ جعفریان، ۱۳۷۹: ۲۹۹).

با نزدیک شدن وی به شهر، هزاران کس از نیشابوریان به همراه دانشمندان آن دیار از جمله ابن‌راهویه که شیخ مؤلفان صحاح سته اهل سنت است، تا دهکده «مؤیّدیّه» در پی استقبال از او رفتند. هنگام رسیدنش به نیشابور و از رهگذر شوق دیدار، شهر یکپارچه دستخوش جوشش شد. گروهی گریه و برخی فریاد شادی برآوردند؛ دسته‌ای جامه‌های خود پاره کردند، گروهی خود را به خاک افکندند و عده‌ای افسار مرکبش را می‌بوسیدند. ازدحام تا هنگام نیمروز به درازا انجامید و به تقاضای بزرگان، فریادها خاموش شد و سکوت همه جا را فرا گرفت (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۰۸؛ اربلی، [بی‌تا]: ۱۰۱/۳؛ ابن‌صباغ، ۱۴۲۲: ۱۰۰۱/۲؛ مناوی، ۱۴۱۵؛ ۶۴۱/۴).

علی‌بن موسی الرضا(ع) مدتی در نیشابور إقامت کرد. حاکم نیشابوری نوشته است: «در افواه و اسماع فقرا مشهور بود که چهار سال در نشابور توطن فرمودند و العلمُ عندالله» (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۰۸). از سخنان حاکم نتیجه گرفته می‌شود که امام(ع) از سال ۲۰۰ تا ۲۰۴ق. در نیشابور زندگی کرده‌اند که بی‌گمان اشتباه است و حداکثر توقف چند روز متبادر به ذهن و نزدیک به صحّت است؛ زیرا بر پایه دیدگاه کلینی و مفید، امام در صفر سال ۲۰۳ و به گفتهٔ صدوق ۹ روز

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]
[DOI: 10.22034/16.63.1]

مانده به پایان ماه رمضان سال ۲۰۳، در طوس شهید شد (صدوق، ۱۴۰۴: ۲۷۴/۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۹۳/۴۹). پیداست که سخن حاکم در عداد مسموعات وی است و خود در درستی این سخن تردید داشته و آوردن جملهٔ «العلم عندالله» نشانه‌ای بر این مدعاست. به هر روی، امام رضا(ع) مدتی در نیشابور اقامت گزیدند که مأمون با دادن پیام، آن حضرت را به مرو فرا خواند (عطاردی، ۱۴۰۶: ۵۹/۱؛ همو، ۱۳۸۸: ۸۸). امام در محله «غُزّ» در بخش معروف به «بلاشاباد» در ناحیه غربی شهر نیشابور، استقرار یافت. وی در آن خانه به کاشتن درخت بادامی اقدام کردند که بیماران از برگ و میوه آن شفا می‌یافتند. افزون بر آن، علی‌بن موسی الرضا(ع) در زمان حضور در نیشابور روزی فرمود: «مخدوم ما اینجا مدفون است، به زیارت ایشان رویم» و سپس به روضهٔ سید محمد محروق در منطقهٔ «تلاجرد» حاضر شد و او را زیارت کرد و یاد آن شهید را گرامی داشت (صدوق، ۱۴۰۴: ۱۴۱/۲؛ حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۰۹، ۲۱۱).

حاکم نیشابوری تصریح کرده است که آن حضرت بر منبر برآمدند و در حضور هزاران کس که دوات و قلم در اختیار داشتند، به شیوه «مُعَنعَن» و با واسطه نیاکان ارجمندش(ع) تا حضرت خواجه کائنات(ص)، حدیث «التعظیمُ لأمر الله و الشّفقةُ علی خلق الله» را بیان کردند (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۱۲). در اینکه حضرت رضا(ع) «سلسلة الذهب» را در هنگام ورود و یا خروج از نیشابور بیان کرده‌اند، ناهمگونی وجود دارد. برخی مانند اربلی معتقد بودند که هنگام ورود هزاران کس با داشتن ابزار نوشتاری درخواست کردند که حدیثی برای آنان از پدَران گرامی‌اش نقل کند. در این هنگام مرکب متوقف شد و سایبان به کنار رفت و دیدگانَ مسلمانان به جمال حضرت افتاد و امام(ع) حدیث قُدسی «لا إله إلا الله حصنی فمن دخل حصنی أمن من عذابی، بشروطها و أنا من شروطها» مشهور به «سلسلة الذهب» را در عدم انفکاک توحید و رهبری الهی القا کردند که نزدیک به ۲۴ هزار نفر حدیث را نوشتند. ولی شیخ صدوق به نقل از أبوصلت هروی و ابن‌راهویه نوشته است: حدیث «سلسلة الذهب» هنگام کوچ امام رضا(ع) از نیشابور گفته شد (صدوق، ۱۴۰۴: ۱۴۲/۲، ۱۴۳؛ اربلی، [بی‌تا]: ۱۰۱/۳؛ ابن‌صباغ، ۱۴۲۲: ۱۰۰۱/۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۲۷/۴۹).

در اینکه چه کسانی به لگام مرکب امام رضا(ع) چنگ زده‌اند و یا درخواست بازگویی حدیث کرده‌اند، اتفاق نظر وجود ندارد. منابع قدیم و جدید به صورت گسسته و پراکنده نام سیزده تن را برشمرده‌اند. مقاله درصدد است صحت و سقم گفته‌ها را بررسی کند که در دو

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

بخش ساماندهی شده است: ۱. کسانی که منابع نخستین و معتبر نام آنان را گزارش کرده‌اند؛ ۲. افرادی که نام آنان در اسناد معتبر نیست و قراین و شواهد پشتیبانی نمی‌کنند.

نگارندهٔ با گردآوری کتابخانه‌ای جستارها و اطلاعات و ارائهٔ آن به شیوه تحلیلی- تاریخی، کوشش کرده است که مرزبندی مستند و متقنی از کسانی که به لگام مرکب امام رضا(ع) در نیشابور چنگ زده‌اند و یا درخواست نقل حدیث کرده‌اند، از کسانی که در این عداد قلمداد شده‌اند و به دور از صحت و استواری است، ارائه دهد. رسالت این پژوهش بررسی صحت و سقم این گزارش‌ها و نسبت‌های تاریخی است که برخی دستخوش لغزش و خطا شده‌اند.

پیشینهٔ پژوهش

طبق بررسی‌های انجام‌گرفته تاکنون نوشتهٔ مستقلی درباره اینکه چه کسانی به لگام مرکب امام رضا(ع) چنگ زده‌اند و یا درخواست نقل حدیث کرده‌اند، نوشته نشده است، اما در کتاب‌های حدیثی جسته و گریخته به برخی نام‌ها اشاره شده است. شیخ صدوق (متوفای ۳۸۱ق) با نقل روایتی در کتاب *عیون أخبار الرضا(ع)* و *التوحید* به نام محمدبن رافع، أحمدبن حرب، یحیی‌بن یحیی و ابن‌راهویه تصریح کرده است (صدوق، ۱۴۰۴: ۱۴۳/۲؛ همو، ۱۳۹۸: ۲۴). ابوعبدالله حاکم نیشابوری (متوفای ۴۰۵ق) در کتاب *تاریخ نیشابور* به استملا و استماع ابن‌راهویه و محمدبن أسلم طوسی اشاره کرده است (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۰۸، ۲۲۶). حافظ ابونُعَیم اصفهانی (متوفای ۴۳۰ق) در کتاب *ذکر أخبار إصبهان* از یاسین‌بن نضر، أحمدبن حرب و یحیی‌بن یحیی نام برده است (ابونعیم اصفهانی، ۱۹۳۴: ۱۳۸/۱). ابن‌عساکر دمشقی (متوفای ۵۷۱ق) در کتاب *تاریخ مدینة دمشق* از محمدبن یحیی نام برده است (ابن‌عساکر دمشقی، ۱۴۱۵ق: ۴۶۳/۵). در سدهٔ هفتم قمری، إربلی (متوفای ۶۹۲ق) برای اولین بار در کتاب *کشف الغمة فی معرفة الأئمة* از ابوزرعه رازی به عنوان درخواست‌کنندهٔ نقل حدیث نام برده است (اربلی، [بی‌تا]: ۱۰۱/۳) پس از إربلی، ابن‌صبّاغ، قندوزی، مجلسی، امین، خویی، مرتضی عاملی و دیگران آن سخن را تکرار کرده‌اند (قندوزی، ۱۴۱۶: ۱۲۲/۳؛ ابن‌صباغ، ۱۴۲۲: ۱۰۰۱/۲؛ مناوی، ۱۴۱۵: ۶۴۱/۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۲۶/۴۹؛ خویی، ۱۴۱۳ق: ۸۸/۱۶؛ مرتضی عاملی، ۱۴۱۶ق: ۱۴۴). طبسی در کتاب حدیث *سلسلة الذهب از دیدگاه اهل سنت* (۱۳۸۸: ۹۰-۹۷) ابن‌خزیمه، ابوعلی ثقفی، آدم‌بن أبی‌أیاس عسقلانی و نصربن علی جهضمی و در مقاله «سلسلة الذهب به روایت اهل سنت»

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

(۱۳۸۵: ۴۲-۳۱) معلّی‌بن منصور رازی حنفی را در عداد درخواست‌کنندگان نقل حدیث معرفی کرده است. این سخنان وی فاقد استناد و از مجعولات تاریخی است.

۱. چنگ‌زنندگان به لگام و جویندگان نقل حدیث

بررسی منابع نخستین تاریخی و حدیثی حاوی این است که افراد ذیل در این زمره جای می‌گیرند.

۱-۱. احمد بن حرب نیشابوری (متوفای ۲۳۴ق)

ابوعبدالله احمدبن حرب‌بن عبدالله نیشابوری از محدثانی است که هنگام گام نهادن امام رضا(ع) به نیشابور، به پیشباز وی رفت. افزون بر آن، در «مربّعه» به لگام مرکب چنگ زد و درخواست بازگویی حدیث کرد. وی نیشابوری است و بنا به گفته ضعیفی، مروزی است. تاریخ زادروز وی به درستی روشن نیست. مورخان و رجالیان نوشته‌اند که وی به هنگام درگذشتش در سال ۲۳۴ق، ۵۸ سال داشته است. از این رو باید تولد وی در دهه‌های پایانی سده دوم و حدود سال ۱۷۶ باشد که در این هنگام حدود ۲۵ سال داشته است (صدوق، ۱۴۰۴: ۱۴۳/۲؛ همو، ۱۳۹۸: ۲۴؛ ابونعیم اصفهانی، ۱۹۳۴: ۱۳۸/۱؛ اربلی، [بی‌تا]: ۱۰۰/۳؛ قندوزی، ۱۴۱۶: ۱۲۳/۳؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۳۴۰/۴).

وی برای فراگیری دانش به شهرهای گوناگونی چون بصره، بغداد و کوفه رهسپار شد و از سفیان‌بن عیینه، عبداللّه‌بن ولید عدنی، أبوداود طیالسی و مشایخ بسیاری از آن طبقه حدیث شنید. او در نیشابور اقامت داشت و تدریس می‌کرد و بسیاری مانند سهل‌بن عمّار، محمدبن شاذان، إبراهیم‌بن إسحاق أنماطی و دیگران، از وی حدیث شنیده‌اند. سرشناس‌ترین شاگرد وی محمدبن کرّام (۱۹۰-۲۵۵ق) پایه‌گذار مذهب کرّامیه است و بر همین اساس کرامیّه، احمدبن حرب را هم‌باور خویش می‌دانستند و گرامی می‌داشتند. *أربعین*، *عیال‌الله*، *زهد*، *دعاء*، **حکمة**، *مناسک* و *تکسّب*، از تألیفات ابن‌حرب شمرده شده‌اند (ذهبی، ۱۴۱۳: ۳۶/۱۷؛ ابن‌حجر عسقلانی، ۱۳۹۰: ۱۴۹/۱).

منابع رجالی مکتب خلافت وی را اسوه اهل حدیث، فقیه، عابد، زاهد و در عداد ابدال نام برده‌اند. حاکم نیشابوری وی را در مقایسه با دو برادرش حسین و زکریا، باتقواترین دانسته است. به علاوه در جنگی که در سال‌های پس از ۲۲۰ق. در سرزمین روم رخ داد، وی شرکت داشت و

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

پیروزی بزرگی به دست آمد (حاکم نیشابوری، ۱۴۰۰: ۱۵۷؛ ذهبی، ۱۹۹۳: ۳۴/۱۱؛ عطار نیشابوری، [بی‌تا]: ۲۱۸–۲۲۱).

برخی منابع احمد را مرجئی‌مذهب قلمداد کرده‌اند که عقایدش را در لفافه ترویج می‌کرد، اما شخصی به نام «**جمعة**بن عبدالله» گرایش وی را برای مردم بازگفت و مانع او شد. مرجئه شرط عمل را در تحقق ایمان اضافی دانسته‌اند و در مورد عدم جزئیّت عمل برای ایمان با هم مشترک‌اند. عموم مرجئیان ایمان را اقرار زبانی و به معنای معرفت و تصدیق گفته‌اند (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۳۴۱/۴؛ ذهبی، ۱۳۸۲: ۸۹/۱؛ وحیدی مهرجردی، ۱۳۹۴: ۸۱–۷۷).

از وی روایات ارزشمندی دربارهٔ مناقب اهل بیت(ع) همانند سه مورد ذیل نقل شده است:

الف. امام علی(ع) خطاب به مردم کوفه فرمود: «ای مردم کوفه از من پرسش کنید، پیش از آنکه دیگر نتوانید چیزی از من بپرسید. سوگند به خدایی که جانم در دست اوست، آیه‌ای نازل نشده مگر اینکه علم دارم کجا و درباره چه کسی فرود آمده؛ در کوه نازل شده یا در دشت؛ در راه یا جایگاه» (حاکم حسکانی، ۱۴۱۱: ۴۰/۱، ۴۴؛ مرعشی، ۱۴۰۴: ۴۸۶/۱۷؛ محمودی، ۱۳۹۶: ۶۲۳/۲).

ب. وی در شأن نزول آیه ﴿أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ﴾ (سورهٔ ص، آیهٔ ۲۸) نقل کرده است که مقصود از درستکاران و پرهیزکاران، حمزه، علی(ع) و عبیدة‌بن حارث‌بن عبدالمطلب و مراد از مفسدین و فجّار، عتبه، شیبه و ولیدبن عتبه است (حاکم حسکانی، ۱۴۱۱: ۱۷۱/۲).

ج. نام وی در سند مناجات معروف «يَا مَنْ لَا يَشْغَلُهُ سَمْعٌ عَنْ سَمْعٍ يَا مَنْ لَا يُغَلِّطُهُ السَّائِلُونَ يَا مَنْ لَا يُبْرِمُهُ إِلْحَاحُ الْمُلِحِّينَ، أَذِقْنِي بَرْدَ عَفْوِكَ وَ حَلَاوَةَ رَحْمَتِكَ»، قرار دارد که امام علی(ع) آن را از خضر پیامبر استماع کرده و هنگامی که خضر چنگ به پرده کعبه زده بود، آن را می‌خواند (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۳۴۰/۴؛ ابن‌عساکر دمشقی، ۱۴۱۵: ۴۲۵/۱۶).

۲–۱. ابن‌راهویه (متوفای ۲۳۸ق)

ابویعقوب اسحاق‌بن ابراهیم مروزی حنظلی تمیمی خراسانی نامور به «ابن‌راهویه» از دانشمندان نیشابور بود که در مربّعه نیشابور به افسار مرکب امام رضا(ع) چنگ زد و درخواست گزارش حدیثی از احادیث پدرانش کرد و به همین دلیل وی را از صحابیان و راویان امام رضا(ع) شمرده‌اند

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

(صدوق، ۱۴۰۴: ۱۴۳/۲؛ همو، ۱۳۹۸: ۲۴؛ طوسی، ۱۴۱۵: ۳۵۱؛ قندوزی، ۱۴۱۶: ۱۲۳/۳). حاکم نیشابوری نوشته است که در سال ۲۰۰ق. ابن‌راهُویه شیخ شهر در کبر سنّ تا قریه مؤیّدیّه با چندهزار صدیق رفیق در پی پیشوا رفتند و ریسمان مهار مرکب امام اولیاء بر دوش احترام گرفته و به شهر باز آمد و می‌گفت در روز قیامت وسیله نجات من این است که روزی مهارکش مرکب حضرت سلطان بوده‌ام (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۰۸).

وی در سال ۱۶۱ق. در مرو زاده شد و در نیشابور سکونت گزید. در چرایی ناموری وی به «ابن‌راهویه» گفته شده است که «راهویه» مرکب از واژه «راه» و «ویه» به معنای یافتن و پیدا کردن، لقبی است که مردمان مرو به مناسبت تولد پدرش ابراهیم در راه مکه به او دادند و از این رو اسحاق را «ابن‌راهویه» گویند. در نوجوانی در خراسان از «محمدبن عبدالله‌بن مبارک» حدیث شنید و سپس در سال ۱۸۴ در طلب علم و شنیدن حدیث، به عراق، حجاز، یمن و شام مسافرت کرد و از مشایخ بزرگی چون سفیان‌بن عیینه، اسماعیل‌بن عُلَیّه، وکیع‌بن جرّاح، ابوبکربن عیّاش و برخی دیگر حدیث شنید. صاحبان صحاح و سنن شش‌گانه و بسیاری دیگر چون یحیی‌بن معین از او روایت کرده‌اند. استادش یحیی‌بن آدم دوهزار حدیث از وی روایت کرده است (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۳۴۵/۶–۳۵۵؛ ابن‌خلکان، [بی‌تا]: ۲۰۰/۱؛ ابن‌عساکر دمشقی، ۱۴۱۵: ۱۲۰/۸؛ مزی، ۱۴۱۳: ۳۷۶/۲–۳۷۹).

رجال‌شناسان اهل سنت وی را فقیه، مجتهد، ثقه، امین، حافظ، محدث و احیاگر سنت رسول‌الله(ص) شمرده‌اند. هفتادهزار حدیث یا بیشتر از حفظ داشته و گفته شده است که در املای حدیث، هرگز نوشتاری در دست او دیده نشده است. گفته‌اند اگر سفیان ثوری، سفیان‌بن عیینه و حسن بصری زنده بودند، نیازمند دانش وی بودند. ابن‌حنبل گفته است که همانندی در عراق و خراسان ندارد و در مناظره‌ای که با شافعی داشت، وی پیروز بود (صفدی، ۱۴۲۰: ۲۵۱/۸؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۳۴۸/۶–۳۵۴). کتاب‌های *تفسیر*، *سنن* و *مسند* در شش جلد از آثار وی است. در ۷۷ سالگی، در شب نیمهٔ شعبان سال ۲۳۸ در نیشابور درگذشت و همان‌جا دفن شد (ابن‌ندیم بغدادی، [۱۳۸۱ش]: ۲۸۶؛ بخاری، [بی‌تا]: ۳۷۹/۱؛ حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۰۸).

۳-۱. محمدبن اسلم طوسی (متوفای ۲۴۲ق)

هنگامی که علی‌بن موسی‌الرضا(ع) به نیشابور نزدیک شد و محدّثان به پیشواز وی شتافتند، ابوالحسن

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

محمدبن اسلم از زمره برجسته‌ترین آنان بود. طوسی وی را از اصحاب امام رضا(ع) شمرده و اربلی نیز نقل کرده است که امام رضا(ع) هنگام ورود به نیشابور سوار بر استر بودند. هنگامی‌که به بازار نیشابور نزدیک شدند، ابوزرعه و محمدبن اسلم روبه‌روی وی قرار گرفتند و خواستند حدیثی برای آنها املاء کند و حضرت حدیث «**سلسلة** الذهب» را بیان کرد و آن دو و بسیاری دیگر آن حدیث را نوشتند (طوسی، ۱۴۱۵: ۳۶۶؛ اربلی، [بی‌تا]: ۱۰۰/۳؛ ابن‌صباغ، ۱۴۲۲: ۱۰۰۱/۲؛ مناوی، ۱۴۱۵؛ ۶۴۱/۴). حاکم نیشابوری نوشته است: «حضرت سلطان صلوات الله علی رسول الله و علی آله در محَفّه [مرکبی مانند هودج] بر ناقهٔ عضباء خود سوار بود و قُدوه اهل اُنس و ایناس شیخ محمدبن اسلم طوسی را در محفّهٔ دیگر اجلاس فرموده بودند». وی در موضع دیگر نوشته است: «شیخ محمدبن اسلم طوسی زاهد زمان بوده است و خدمت امام علی‌بن موسی‌الرضا را دریافته و از او حدیث شنیده است» (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۰۸، ۲۲۶).

محمدبن اسلم طوسی از موالیان قبیلهٔ کنده بود که حدود سال ۱۸۰ق. در طوس زاده شد، اما به نیشابور رفت و در آن شهر ساکن شد و به شهرت رسید. وی که از محدثان نام‌بردار به شمار می‌آید، از مشایخ بزرگی چون نضربن شمیل، یعلی‌بن عبید، **قبیصة**بن عقبه و گروهی دیگر حدیث شنید و محدثان ناموری چون أحمدبن سلمه، ابن‌خزیمه، محمدبن وکیع و دیگران از وی روایت کرده‌اند. او همانند ابن‌حنبل، قائل به قدم قرآن بود و کتابی بر ردّ دیدگاه حدوث کلام الهی نوشت. کتاب‌های *مسند*، *أربعین* و *الردّ علی* ***الجهمیة*** را در شمار تألیفات وی شمرده‌اند. وی به اوصافی چون امام ربّانی، شیخ مشرق، ثقه، حافظ، ولی از اولیاء و بدلی از ابدال توصیف شده است. از ابویعقوب مروزی پرسیدند شما که با ابن‌حنبل و ابن‌اسلم همنشین بودید، کدام یک بر دیگری برتری داشت؟ او گفت ابن‌اسلم در چهار چیز بر دیگران برتری داشت: بصیرت در دین، جویندگی احادیث رسول(ص)، انس با قرآن و عالم به ادبیات عرب. او در محرم سال ۲۴۲ درگذشت و هزاران کس بر وی نماز گزاردند و در کنار ابن‌راهویه در آرامگاه شادیاخ نیشابور که دانشمندان بسیاری در آن آرمیده‌اند، مدفون شد (ابن‌ابی‌حاتم رازی، ۱۳۷۲: ۲۰۱/۷؛ ذهبی، ۱۹۹۳: ۱۹۵/۱۲–۲۰۳؛ حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۲، ۹۴، ۲۰۸، ۲۲۴).

۴–۱. محمدبن رافع قشیری (متوفای ۲۴۵ق)

محمدبن رافع از دسته محدثانی است که در نیشابور به استقبال امام رضا(ع) رفت و به لگام

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

مرکب او چنگ زد و تقاضای بازگویی حدیث کرد (صدوق، ۱۴۰۴: ۱۴۳/۲؛ همو، ۱۳۹۸: ۲۴). او سال ۱۷۰ق. به دنیا آمد و برای تحمل حدیث به شهرهای کوفه، بصره، بغداد، یمن و غیره رفت. وی از ده‌ها محدث مانند سفیان‌بن عیینه، شبابةبن سوار، عبدالله‌بن ولید عدنی، وکیع‌بن جراح، یحیی‌بن یحیی و احمد بن حنبل حدیث دریافت کرده است. بخاری، مسلم، ابوداود، نسائی، ترمذی، محمدبن یحیی، ابوزرعه، ابن‌خزیمه و دیگران شاگردان وی به شمار می‌آیند. ابن‌حنبل، بخاری، مسلم و نسائی او را توثیق کرده‌اند (مزی، ۱۴۱۳: ۱۹۲/۲۵–۱۹۴؛ ذهبی، ۱۹۹۳: ۲۱۸/۱۲–۲۱۵).

وی ناقل حدیث غدیر و برخی احادیث حاوی فضایل امام علی(ع) است و افزون بر آن، استاد فضل‌بن شاذان (متوفای ۲۶۰ق) نیز به حساب می‌آید. کرباسی از رجالیان شیعی، با عبارت «کان خیّراً فاضلاً تقیّاً» وی را ستوده است. در ذی‌حجه سال ۲۴۵ از دنیا رفت و محمدبن یحیی بر او نماز خواند و در کنار ابن‌راهویه و محمدبن اسلم به خاک سپرده شد (طوسی، ۱۴۱۴: ۷۳۵؛ محمودی، ۱۳۹۶ق: ۴۵۳/۲، ۵۱۷؛ کرباسی، ۱۴۲۵: ۵۹۲؛ ابن‌حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۷۵/۲؛ حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۲۷).

۵–۱. یاسین‌بن نضر نیشابوری (متوفای ۲۵۲ق)

أبوسعید یاسین‌بن نضربن یونس باهلی نیشابوری از جمله محدثانی است که در منطقه «مرّبعه» به لجام مرکب امام رضا(ع) چنگ زد و تقاضای نقل حدیث کرد (اربلی، [بی‌تا]: ۱۰۰/۳؛ ابونعیم اصفهانی، ۱۹۳۴: ۱۳۸/۱؛ ابن‌عساکر دمشقی، ۱۴۱۵: ۳۶۶/۴۸؛ شاکری، ۱۴۱۸: ۲۴۲/۱۲–۲۴۳). وی از محدثانی مانند نضربن شمیل، أبومعاویةزعفرانی، حفص‌بن عبدالرحمن و دیگران نقل حدیث کرده و دو پسرش یعنی أبوبکر و أبواحمد و افرادی چون محمدبن عبدالوهاب عبدی، محمدبن زحمویه و أبویحیی بزاز از وی روایت کرده‌اند (ابن‌ماکولا، [بی‌تا]: ۳۵۳/۷). خاندان وی اهل فقاهت و روایت بودند. أبوبکر محمدبن یاسین‌بن نضر (متوفای ۲۹۳ق) فقیه نام‌بردار نیشابور بود که از اسحاق‌بن راهویه، عثمان‌بن أبی‌شیبه و هم‌طبقه آنان نقل حدیث می‌کرد و محمدبن صالح‌بن هانی و دیگران از او روایت می‌کردند. أبوأحمد محمدبن یاسین‌بن نضر نیز فقیه و قاضی شهر نیشابور بود و از محمدبن رافع و علی‌بن سعد نسوی حدیث شنیده و أبوعبدالله دیناری و شیوخ دیگر نیشابور از وی روایت کرده‌اند. یاسین‌بن نضر در ذی‌قعدهٔ سال ۲۵۲ درگذشت

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

(ذهبی، ۱۴۱۳: ۳۰۴/۲۲، ۲۴۵/۲۳؛ ابن‌ماکولا، [بی‌تا]: ۳۵۳/۷).

۶-۱. یحیی‌بن یحیی نیشابوری (متوفای ۲۲۶ق)

به گفتهٔ شیخ صدوق و ابونُعیم اصفهانی، أبوزکریا یحیی‌بن یحیی‌بن بکر تمیمی نیشابوری به پیشواز امام(ع) رفت و به افسار مرکب او چنگ زد و درخواست نقل حدیث کرد. شیخ طوسی و ابن‌داود حلی نیز وی را جزو صحابیان امام رضا(ع) شناسانده‌اند (صدوق، ۱۴۰۴: ۱۴۳/۲؛ طوسی، ۱۴۱۵: ۳۶۸؛ ابن‌داود حلی، ۱۳۹۲: ۲۸۴، ۲۹۳؛ ابونعیم اصفهانی، ۱۹۳۴: ۱۳۸/۱؛ نمازی شاهرودی، ۱۴۱۹: ۲۷۷/۱). وی در سال ۱۴۲ق. در نیشابور زاده شد و در واپسین روز صفر سال ۲۲۶ درگذشت. او برای دریافت حدیث به مناطق گوناگون خراسان، مکه، مدینه، شام، کوفه، واسط، یمن، مصر، ری و بغداد رهسپار شد و با بسیاری از تابعین صغار دیدار داشته است. از ده‌ها کس مانند سفیان‌بن عیینه، عبدالله‌بن مبارک، فضیل‌بن عیاض و مالک‌بن أنس استماع حدیث کرده است. همچنین افراد بسیاری نظیر بخاری، مسلم، ابن‌راهویه، محمدبن أسلم، محمدبن رافع، محمدبن یحیی ذهلی از وی تحمل حدیث کرده‌اند (مزی، ۱۴۱۳: ۳۱/۳۲-۳۶؛ ذهبی، ۱۹۹۲: ۳۷۸/۲؛ ابن‌عماد حنبلی، [بی‌تا]: ۵۹/۲؛ ابن‌حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۳۱۸/۲).

منابع رجالی وی را با اوصاف شیخ‌الاسلام، عالم و ریحانه خراسان، حافظ، امام، زاهد، ثقه، مأمون، عاقل، صالح، فاضل و جزو کبار راویان شناسانده‌اند. احمدبن حنبل که جامه وی را بر تن می‌کرد، او را ثقه و در رده عبد الله‌بن مبارک شمرده است. ابن‌راهویه وی را امام اهل دنیا معرفی کرده و گفته است همانند وی ندیده‌ام. عبدالله‌بن طاهر شک وی را در مرز یقین می‌انگاشت. (ابن‌عماد حنبلی، [بی‌تا]: ۵۹/۲؛ ابن‌حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۳۱۸/۲؛ ذهبی، ۱۴۱۳: ۴۶۰/۱۶-۴۶۲؛ مزی، ۱۴۱۳ق: ۳۴/۳۲-۳۵؛ ابن‌عبدالبر، [بی‌تا]: ۶۲).

یحیی‌بن یحیی در سند حدیث صحیح و متواتر «منزلت» قرار دارد. وی همچنین در سند خبری قرار گرفته که بشیربن سعد از پیامبر(ص) چگونگی درود فرستادن را پرسید و پیامبر فرمود بگویید «اللَّهُمَّ صَلِّ علی محمّد و علی آل محمّد کما صَلَّیتَ علی إبراهیمَ و علی آل إبراهیمَ إنّکَ حَمیدٌ مَجیدٌ و بارکْ علی مَحمد و علَی آل مَحمّد کَما بارکتَ علی إبراهیمَ وَ علی آل إبراهیمَ إنّکَ حَمیدٌ مَجیدٌ» (ابن‌بطریق، ۱۴۰۷: ۱۳۰؛ شیروانی، ۱۴۱۴: ۱۳۳؛ بیهقی، [بی‌تا]: ۱۴۶/۲).

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

۱-۷. محمدبن یحیی ذُهلی نیشابوری (۱۷۲-۲۵۸ق)

ابن‌عساکر دمشقی (متوفای ۵۷۱ق) تصریح کرده است که «ابوعبدالله محمدبن یحیی‌بن عبدالله‌بن خالدبن فارس‌بن ذؤیب ذهلی نیشابوری» از دانشمندان مسلمان ایرانی سده دوم و سوم قمری، از چنگ‌زنندگان به لجام مرکب امام رضا(ع) و متقاضی نقل حدیث بوده است (ابن‌عساکر دمشقی، ۱۴۱۵ق: ۴۶۳/۵). وی در سال ۱۷۲ق. در نیشابور به دنیا آمد. سپس برای تحصیل دانش علاوه بر تلمذ در نیشابور، همانند معمول همان زمان، نزد دیگر دانشمندان در شهرهای دیگر جهان اسلام مانند ری، اصفهان، کوفه، بصره، بغداد، مکه، مدینه، یمن، شام، قاهره و غیره شاگردی کرد. وی از بزرگان علم حدیث و از معروف‌ترین حافظان و راویان حدیث بوده و در عصر خود در نیشابور و خراسان به عنوان پیشوای علم حدیث به شمار می‌رفته است.

خطیب بغدادی گفته است که او از ائمه آگاه، حافظ و امین بود که حدیث زهری را جمع‌آوری کرد و به بغداد آمد و با شیوخ آنجا نشست و سخن گفت. احمدبن حنبل او را ستود و فضیلتش را گسترش داد. ذهبی گفته است وی امام، علامه، حافظ، استاد، شیخ اسلام، عالم اهل مشرق و امام اهل حدیث در خراسان بود. حاکم نیشابوری او را امام اهل حدیث عصر خود برشمرده و ابن‌ابی‌حاتم گفته است که از پدرم درباره او پرسیدند و او گفت ثقه است. ابوذرعه او را امامی از امامان دانسته و بدرالدین عینی گفته است: او ثقه، امام و جلیل‌القدر است. گروهی از بزرگان مکتب خلافت مانند بخاری، ابوداود، ترمذی، نسایی و ابن‌ماجه از او روایت نقل کرده‌اند. وی سرانجام در سال ۲۵۸ق. در نیشابور درگذشت و محمد بن طاهر -امیر طاهری- شخصاً در تشییع و خاکسپاری ذهلی شرکت کرد. وی در میدان الحسین دفن شد (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق: ۱۸۵/۴-۱۹۱؛ ذهبی، [بی‌تا]: ۵۳۰/۲؛ ابن‌حجر عسقلانی، ۱۴۰۴: ۴۵۲/۹-۴۵۵).

۲. استقبال‌کنندگان غیرمستند و مجعول

۱-۲. ابوزُرْعهٔ رازی (متوفای ۲۶۴ق)

به گفته برخی منابع، هنگامی که امام رضا(ع) به نیشابور وارد شد، عبیدالله‌بن عبدالکریم‌بن یزیدبن فروخ معروف به «ابوزرعه رازی» در زمرهٔ شاخص‌ترین کسان بود که در بازار نیشابور از علی‌بن موسی‌الرضا(ع) تقاضای نقل حدیث از پدرانش داشت و امام حدیث **سلسلة** الذهب را در حضور

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

بیشتر از بیست‌هزار نفر گزارش کرد (قندوزی، ۱۴۱۶: ۱۲۲/۳؛ اربلی، [بی‌تا]: ۱۰۱/۳؛ ابن‌صباغ، ۱۴۲۲: ۱۰۰۱/۲؛ مناوی، ۱۴۱۵: ۶۴۱/۴).

در تاریخ ولادت ابوزرعه رازی در ری، اقوال گوناگونی وجود دارد: سال ۱۹۰، ۱۹۴، ۲۰۰ و ۲۰۰ و اندی. قول مشهور سال ۲۰۰ است و به اجماع در آخر ذی‌حجه سال ۲۶۴، در ۶۴ سالگی در ری از دنیا رفت و همان‌جا دفن شد (ابن‌حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۶۳۶/۱؛ همو، ۱۴۰۴: ۳۰/۷؛ ابن‌أبی‌یعلی، [بی‌تا]: ۲۰۳/۱؛ ذهبی، ۱۹۹۲: ۶۸۳/۱). با توجه به تاریخ مذکور، ابوزرعه در اساس نمی‌تواند جزو مستقبلین، مستملین و مستمعین از امام رضا(ع) در سال ۲۰۰ و حداکثر ۲۰۱ باشد و بی‌تردید تصحیف و خلط شده است. به علاوه شیخ صدوق، حاکم نیشابوری و حافظ اصفهانی که در این زمینه گزارش داشته‌اند نیز به نام «ابوذرعه» اشاره نکرده‌اند (صدوق، ۱۴۰۴: ۱۴۳/۲؛ همو، ۱۳۹۸: ۲۴؛ حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۰۸؛ ابونعیم أصبهانی، ۱۹۳۴: ۱۳۸/۱).

اولین کسی که سخن از ابوزرعه رازی مطرح کرده، اربلی (متوفای ۶۹۲ق) در اواخر قرن هفتم قمری است که با واسطه فردی مجهول از کتاب *تاریخ نیشابور* نقل کرده است. پس از اربلی، ابن‌صباغ (متوفای ۸۵۵ق) در قرن نهم قمری به وی اشاره کرده است. پس از آنان، این سخن و اقتراح توسط قندوزی حنفی، علامه مجلسی، خویی، جعفر مرتضی عاملی و دیگران تکرار شده است (اربلی، [بی‌تا]: ۱۰۱/۳؛ ابن‌صباغ: ۱۴۲۲ق: ۱۰۰۱/۲؛ قندوزی، ۱۴۱۶: ۱۲۲/۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۲۶/۴۹؛ خویی، ۱۴۱۳ق: ۸۸/۱۶؛ مرتضی عاملی، ۱۴۱۶ق: ۱۴۴).

به نظر نگارنده، چون در کتاب *تاریخ نیشابور* که اکنون در دست ماست و مستند سخن اربلی و ابن‌صباغ و دیگران است، سخنی ازحضور ابوزرعه هنگام ورود امام رضا(ع) نیامده و از سویی حاکم نیشابوری تنها از ابن‌راهویه و محمدبن اسلم سخن گفته است، می‌توان ابوزرعه در سخن آنان را محرَّف ابن‌راهویه دانست و یا حداکثر ابن‌زرعه مجهول و غیر رازی مراد باشد (ذهبی، ۱۹۹۳: ۳۱۲/۱۳؛ حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۰۸).

ابوزرعه رازی برای تحمل حدیث به مراکز گوناگون رفته است. مزی نزدیک به هشتاد نفر از اساتید وی نظیر احمدبن حنبل، فضل‌بن دکین، نصربن علی جهضمی و دیگران را برشمرده است. گروه زیادی از محدثان از جمله مسلم، ترمذی، نسائی، ابن‌ماجه قزوینی و غیره نیز از او استماع کرده‌اند. وی مانند اسحاق‌بن راهویه و احمدبن حنبل معتقد به قدم قرآن و مخالف اهل رأی و اجتهاد بود و در عین حال دیدگاه مرجئه را برنمی‌تابید. رجال‌نویسانی چون نسائی، ابوحاتم رازی،

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

ابن‌حبان و ذهبی وی را ستوده‌اند. گفته شده است که وی بخشی از احادیث را در مسندی گرد آورده بود. نجاشی تألیفی با عنوان *ذکر من رُوی عن جعفربن محمد علیه السلام من التابعین و من قاربهم* به وی نسبت داده است (ابن‌أبی‌حاتم رازی، ۱۳۷۲: ۳۲۸/۱، ۳۲۵/۵–۳۲۶؛ مزی، ۱۴۱۳: ۱۰۲/۱۹–۹۰؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۳۲۵/۱۰–۳۳۵؛ ابن‌عساکر دمشقی، ۱۴۱۵: ۱۱/۳۸–۳۹؛ ذهبی، ۱۹۹۳: ۶۵/۱۳–۸۵؛ نجاشی، ۱۴۱۶ق: ۱۰؛ کرباسی، ۱۴۲۵ق: ۵۸۸؛ سیوطی، ۱۴۰۳: ۲۵۳).

۲–۲. ابن‌خزیمه (متوفای ۳۱۱ق)

محمدمحسن طبسی، *ابوبکر محمدبن اسحاق‌بن خُزیمه سُلَمی نیشابوری* مشهور به «ابن‌خزیمه» را از کسانی قلمداد کرده که از امام رضا(ع) خواسته بود حدیثی از پدارنش نقل کند (طبسی، ۱۳۸۸: ۹۶). شایان یادآوری است که اولاً ابن‌خزیمه بیست سال پس از شهادت امام رضا(ع)، یعنی سال ۲۲۳ زاده شد و در ۵ ذی‌قعده سال ۳۱۱، هنگامی که ۸۸ ساله بود، درگذشت (ذهبی، ۱۹۹۳م: ۳۷۱/۱۴–۳۷۲)؛ ثانیاً بیشتر از صد سال پس از شهادت حضرت، به زیارت آرامگاه وی رفت. حاکم نیشابوری گفته است از «محمدبن مؤمل‌بن حسن‌بن عیسی» شنیدم که می‌گفت «روزی با پیشوای اهل حدیث ابوبکربن خزیمه و ابوعلی ثقفی و دیگر استادان خود به دیدار مرقد علی‌بن موسی‌الرضا(ع) به طوس رفتیم. آنان بسیار به زیارت مزار علی‌الرضا می‌رفتند. بزرگداشت، فروتنی و گریه و زاری ابن‌خزیمه در کنار مرقد، همگی ما را شگفت‌زده کرد. این همه تواضع و احترامات ویژهٔ ابن‌خزیمه به آرامگاه در حضور بزرگان از خاندان سلطان و خاندان شاذان‌بن نعیم و خاندان شنقشین و در حضور گروهی از علویان نیشابور و هرات و طوس و سرخس انجام گرفت و همهٔ آنان چهره و حرکات ابن‌خزیمه را به هنگام دیدار قبر مشاهده و ثبت کرده‌اند. از این برخورد وی با مزار امام، بسیار خوشحال شدند و به همین سبب صدقه دادند و همگی گفتند اگر زیارت آرامگاه‌ها و گریه و زاری کنار آنها و بزرگداشت دارندهٔ قبر سنّت نبود و فضیلت نداشت، هیچ‌گاه ابن‌خزیمه چنین نمی‌کرد. در ربیع‌الثانی سال ۳۰۹ از زیارت برگشتیم» (ابن‌حجر عسقلانی، ۱۴۰۴: ۳۳۹/۷؛ عطاردی، ۱۴۰۶: ۱۱۷/۱؛ حموئی جوینی، ۱۳۹۸ق: ۱۹۸/۲؛ شاکری، ۱۴۱۸ق: ۵۵۴/۱۲).

ابن‌خزیمه از بزرگ‌ترین محدثان و فقیهان خراسان است که سفرهای متعددی برای کسب دانش به مرو، ری، بغداد، کوفه، بصره، عبّادان، شام، قاهره، اسکندریه، حجاز و گرگان داشته و

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

از استادان بسیاری مانند ابن‌راهویه، علی‌بن حجر، أحمدبن عبدۀ ضبی و دیگران حدیث شنیده است. گروهی از مشایخ صاحبان صحاح ستّه از مشایخ او نیز بوده‌اند و حتی خود بخاری و مسلم نیز از وی روایت کرده‌اند. ابن‌حبان حداقل ۳۰۱ حدیث از وی تنها در *المسند الصحیح* روایت کرده است. کتب رجالی اهل سنت وی را ثقه، صدوق، امام الأئمه، شیخ‌الاسلام، فقیه، محدث و مفسر قلمداد کرده‌اند. کتاب وی به نام *التوحید و إثبات صفات الرب عز و جلّ* گویای سلفی بودن وی است که به جلوس خدا در بالای آسمان‌های هفت‌گانه و قدیم بودن کلام الهی اعتقاد داشته است (ابن‌خزیمه نیشابوری، ۱۴۳۱: ۲۲؛ ابن‌حبان، ۱۳۹۳: ۱۵۶/۹؛ همو، ۱۴۱۴: ۱۵/۱؛ ابن‌أبی‌حاتم رازی، ۱۳۷۲: ۱۹۶/۷؛ ابن‌حجر عسقلانی، ۱۳۹۰: ۱۱۲/۵؛ سمعانی، ۱۹۸۴: ۱۲۴/۵).

حاکم نیشابوری پس از آنکه از ابن‌خزیمه به عنوان دانشمندی بزرگ یاد کرد و از او حدیث «تقتل عماراً **الفئة الباغية**» را نقل کرد، از قولش نوشت: «گواهی می‌دهم هر کس در جریان خلافت با علی‌بن أبی‌طالب(ع) به درگیری برخاست، گردن‌کش و سرکش بوده است. بزرگان ما در همین مسیر رفتند و ابن‌ادریس شافعی نیز همین را گفت». از دسته دانشمندان اهل حدیث که قائل به تقدم علی بر عثمان بوده‌اند، ابن‌خزیمه است. صدوق روایاتی از وی نقل کرده است (صدوق، ۱۳۸۵؛ ۲۱۸/۱؛ همو، ۱۳۶۲: ۱۹۸؛ ذهبی، ۱۹۹۳: ۳۶۵/۱۴–۳۸۲؛ همو، ۱۴۱۳: ۲۳۸/۲۴؛ ابن‌عماد حنبلی، [بی‌تا]: ۳۱۵/۲؛ حیدری‌نسب، ۱۳۹۰ش: ۷۷).

۳-۲. محمدبن عبد الوهاب ثقفی نیشابوری (متوفای ۳۲۸)

محمدمحسن طبسی، محمدبن عبدالوهاب‌بن عبدالرحمن‌بن عبد وهاب ثقفی نیشابوری را نیز در زمرۀ کسانی معرفی کرده است که از امام رضا(ع) خواسته بود حدیثی از پدرانش نقل کند (طبسی، ۱۳۸۸: ۹۸)، اما اولاً وی در سال ۲۴۴ یعنی ۴۱ سال پس از شهادت امام رضا(ع) در قهستان متولد شد و در نیشابور سکونت گزید و در ۲۳ جمادی‌الأولی سال ۳۲۸ در ۸۴ سالگی و به قولی ۸۹ سالگی در زمان خلافت راضی عباسی در نیشابور درگذشت و در همان‌جا دفن شد (ذهبی، ۱۹۹۳: ۲۸۳/۱۵؛ ابن‌عساکر دمشقی، ۱۴۱۵: ۲۱۲/۴۱؛ ابن‌عماد حنبلی، [بی‌تا]: ۳۱۵/۲؛ مستوفی قزوینی، ۱۳۶۲ش: ۶۵۲)؛ ثانیاً همان‌طور که در سطور قبل گفته شد، وی بیشتر از صد سال پس از شهادت امام، به همراه ابن‌خزیمه به زیارت مرقد امام رفتند و در ربیع‌الثانی سال ۳۰۹ از زیارت برگشتند (ابن‌حجر عسقلانی، ۱۴۰۴: ۳۳۹/۷؛ عطاردی، ۱۴۰۶: ۱۱۷/۱؛ حموئی جوینی، ۱۳۹۸ق: ۱۹۸/۲؛

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]
[DOI: 10.22034/16.63.1]

شاکری، ۱۴۱۸ق: ۵۵۴/۱۲).

ابوعلی ثقفی در بغداد از محمدبن جَهم سمَّری و احمدبن حَیّانبن مُلاعب بغدادی و در ری از موسی‌بن نصر رازی و در نیشابور از محمدبن عبدالوَهّاب فَرّاء و کسانی که در طبقه آنان قرار گرفته داشتند، حدیث شنید و محمدبن اسحاق صبغی، حسان‌بن محمد فقیه و محمدبن محمد حجاجی از جمله کسانی‌اند که از وی حدیث نقل کرده‌اند. وی اولین کسی است که علوم شافعی و دقایق ابن‌سریج را به خراسان انتقال داد و در فقه شافعی در خراسان افقه از وی نبود. وی را با عناوین امام، محدث، فقیه، علامه، واعظ، شیخ خراسان و دانشمند نیشابور ستوده‌اند (ذهبی، ۱۹۹۳: ۲۸۳/۱۵–۲۸۰؛ همو، ۱۴۱۳: ۲۳۸/۲۴؛ ابن‌عماد حنبلی، [بی‌تا]: ۳۱۵/۲). ابوعلی ثقفی با حداد نیشابوری و حَمدون قصّار از صوفیان طریقت ملامتیه در سده سوم قمری، ارتباط داشت و سخنان قصار و نغزی از وی نقل شده است. او در برخی مسائل مهم کلامی مانند ایمان، خذلان و توفیق با ابن‌خزیمه اختلاف داشت (صفدی، ۱۴۲۰: ۵۵/۴؛ ابن‌عماد حنبلی، [بی‌تا]: ۳۱۵/۲؛ ابن‌عساکر دمشقی، ۱۴۱۵: ۲۱۲/۴؛ سلّمی، ۱۳۸۹ق: ۳۶۳؛ ابن‌حجر عسقلانی، ۱۴۰۴: ۳۳۹/۷؛ حمّوئی جوینی، ۱۳۹۸ق: ۱۹۸/۲).

۴–۲. آدم‌بن أبی‌ایاس عسقلانی (متوفای ۲۲۰)

نویسنده کتاب حدیث ***سلسلة*** *الذهب از دیدگاه اهل سنت*، آدم‌بن أبی‌ایاس عسقلانی را در شمار کسانی معرفی کرده که در نیشابور از امام رضا(ع) خواسته بود حدیثی از آبای طاهرینش نقل کند. وی این رفتار را نمایانگر عظمت و مرجعیت علمی و معنوی امام رضا(ع) قلمداد کرده است (طبسی، ۱۳۸۸: ۹۰).

نکتهٔ قابل ذکر اینکه اولاً وی هیچ منبع و سندی را برای انتساب مذکور یاد نکرده و ثانیاً صدوق، حاکم نیشابوری، حافظ اصفهانی و اربلی که به این موضوع فی‌الجمله ورود کرده‌اند، نام وی را گزارش نکرده‌اند؛ ثالثاً نگارندهٔ این سطور با بررسی گسترده منابع روایی و رجالی فریقین، به استماع وی نسبت به حدیث **سلسلة** الذهب و سایر احادیث از امام رضا(ع) مواجه نشده است؛ گرچه در سند برخی روایات شیعه وجود دارد (صدوق، ۱۳۹۸: ۳۳۱؛ همو، ۱۳۸۵: ۸۱/۱؛ همو، ۱۴۰۵: ۱۴۵؛ محمدبن سلیمان کوفی، ۱۴۱۲: ۹۹/۱).

وی اصالتاً خراسانی بوده و در سال ۱۳۲ زاده شد. آموزش خود را در عراق، مصر، مکه، مدینه و شام سپری کرد. او از مبارک‌بن فضاله، **شعبة**بن حجاج، حمادبن سلمه و گروهی دیگر

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

حدیث نقل کرده و کسان بسیاری مانند بخاری، أبوزرعهٔ دمشقی و أبوحاتم رازی از او تحمل حدیث کرده‌اند. منابع رجالی مکتب خلافت وی را حافظ، قدوه، شیخ شام، ثقه، مأمون و متعبّد شناسانده‌اند. او از آغاز تا پایان زندگی در عسقلان مستقر بود و در سال ۲۲۰ –و به گفته‌ای ۲۲۱– در ۸۸ سالگی درگذشت و همان‌جا به خاک سپرده شد (ابن‌حبان، ۱۳۹۳: ۱۳۴/۸؛ مزی، ۱۴۱۳: ۳۰۳/۲؛ ذهبی، ۱۹۹۳: ۳۳۵/۱۰؛ ابن‌حجر عسقلانی، ۱۴۰۴: ۱۷۱/۱).

۲–۵. مُعلی‌بن منصور رازی حنفی (متوفای ۲۱۱ ق)

محمدمحسن طبسی در مقاله «سلسلة الذهب به روایت اهل سنت» (۱۳۸۵) «ابویَعلی معلی‌بن منصور رازی حنفی» را در شمار مستقبلین از امام رضا(ع) و درخواست‌کنندگان نقل حدیث معرفی کرده است. البته این نوشتار از منبعی یاد نکرده و شیخ صدوق و حاکم نیشابوری و متقدمان دیگر نیز اشاره‌ای به معلی‌بن منصور نکرده‌اند. علاوه بر آن، نگارندهٔ مقالهٔ پیشِ رو با بررسی منابع روایی فریقین، به موضوع استقبال و استملای وی روبه‌رو نشده است.

وی حدود سال ۱۵۰ زاده شد و در بغداد ساکن بود و از مشایخ نام‌برداری چون مالک‌بن أنس، سفیان‌بن عیینه و أبی‌بکربن عیاش تلقی حدیث کرد و از سویی محدثانی چون علی‌بن مدینی، محمدبن یحیی ذهلی و بخاری از وی روایت کرده‌اند. او از اصحاب ابویوسف قاضی و محمدبن حسن شیبانی –دو شاگرد ابوحنیفه– به شمار می‌رفت و چند بار از وی خواستند که عهده‌دار امور قضاوت شود، اما نپذیرفت. او مجموعه‌هایی از شنیده‌های خود را تصنیف کرد و در ربیع‌الاول سال ۲۱۱ یا ۲۱۲ در بغداد درگذشت (ابن‌أبی‌حاتم رازی، ۱۳۷۲: ۳۳۴/۸؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۱۹۱/۱۳–۱۸۹؛ ذهبی، ۱۹۹۳: ۳۶۵/۱۰؛ عجلی، ۱۴۰۵ق: ۲۸۹). گرچه رجال‌شناسان اهل سنت وی را به اوصاف علامه، حافظ، ثقه، متقن، مفتی، فقیه و صدوق توصیف کرده‌اند، اما ابن‌حنبل هیچ حدیثی از وی به خاطر رأی و اجتهادش نقل نکرده است. در عین حال، وی چون معتقد به خلق قرآن را کافر می‌دانست، در عداد اهل الحدیث قرار دارد (مزی، ۱۴۱۳: ۲۹۳/۲۸–۲۹۶؛ ابن‌حبان، ۱۳۹۳: ۱۸۲/۹؛ ابن‌حجر عسقلانی، ۱۴۰۴: ۲۱۶/۱۰).

۲–۶. نصربن علی جَهضمی

محمدمحسن طبسی، نصربن علی جَهضمی را نیز در عداد مستقبلین، مستملین و مستمعین حدیث

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

امام رضا(ع) قلمداد کرده است (طبسی، ۱۳۸۸: ۹۴). گفتنی است همان سه ایرادی که در دو مورد پیشین هست، در این مورد نیز وجود دارد.

نصربن علی‌بن نصر حدود سال ۱۶۱ق. متولد شد و در ۲۵۰ درگذشته است. وی بصری است که در بغداد به نشر حدیث پرداخت. کتب رجالی مکتب خلافت او را از بزرگان اهل حدیث، ثقه، حافظ، علامه و از کبار علما به شمار آورده‌اند. از بسیاری مانند أبوداود طیالسی، سفیان‌بن عیینه و یحیی‌بن سعید قطان و هم‌طبقه آنان تحمل حدیث کرد و افراد بسیاری مانند نویسندگان صحاح سته، ذهلی، ابن‌خزیمه، ابوحاتم رازی و ابوزرعه از او روایت کرده‌اند (ابن‌أبی‌حاتم رازی، ۱۳۷۲: ۴۶۶/۸، ۴۷۱؛ ذهبی، ۱۹۹۳: ۱۳۳/۱۲–۱۳۴؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۲۸۸/۱۳). نقل است که وی حدیث «من أحبّنی و أحبّ هذین و أباهما و أمهما کان معی فی درجتی یوم القیامة» را درباره خمسه طاهرین با سندی از پیامبر(ص) نقل کرد و متوکل او را به هزار ضربه شلاق محکوم کرد که با شهادت برخی که وی سنی است و نه رافضی، مورد بخشش قرار گرفت. وی در اسناد برخی احادیث شیعه قرار دارد (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۲۸۸/۱۳؛ طبری، ۱۴۱۳ق: ۱۵۸؛ نمازی شاهرودی، ۱۴۱۹: ۶۹/۸).

نتیجه‌گیری

۱. بی‌تردید علی‌بن موسی‌رضا(ع) در سال ۲۰۰ یا ۲۰۱ وارد نیشابور شد و برخی از دانشیان به لگام مرکب وی چنگ زده و درخواست بازگفت حدیث کرده‌اند. صدوق (متوفای ۳۸۱ق) به نام محمدبن رافع، أحمدبن حرب، یحیی‌بن یحیی و ابن‌راهویه اشاره کرده و حاکم نیشابوری (متوفای ۴۰۵) به نام ابن‌راهویه و محمدبن اسلم طوسی؛ و حافظ أبونُعیم اصفهانی (متوفای ۴۳۰) به یاسین‌بن نضر، أحمدبن حرب و یحیی‌بن یحیی؛ و ابن‌عساکر نیز به محمدبن یحیی تصریح کرده‌اند که روی هم رفته هفت تن مستند می‌باشند.

۲. در سدهٔ هفتم، إربلی (متوفای ۶۹۲ق) از ابوزرعه رازی نام برده است. پس از اربلی، ابن‌صبّاغ، قندوزی حنفی، مجلسی، امین، خویی، مرتضی عاملی و دیگران آن سخن را تکرار کرده‌اند؛ با اینکه ابوزرعه رازی هنگام ورود امام رضا(ع) یا زاده نشده بود و یا حداکثر طفل بود. به نظر می‌رسد چون در کتاب *تاریخ نیشابور* که مستند سخن اربلی است، سخنی از ابوزرعه نیامده و حاکم نیشابوری تنها از ابن‌راهویه و محمدبن اسلم سخن گفته، ابوزرعه در سخن اربلی

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

محرَّف ابن‌راهویه است.

۳. محمدمحسن طبسی در کتاب و مقالات خود بدون ارائهٔ هیچ سند و منبعی، نام پنج تن دیگر را در شمار مستقبلین و مستمعین حدیث امام رضا(ع) قلمداد کرده است؛ با اینکه دو تن از آنان چند دهه پس از امام رضا(ع) زاده شده‌اند و یکی کودک بوده و دو تن در سرزمین دیگر زندگی می‌کردند. بی‌چون و چرا این ناآگاهی‌ها و تحریفات، تاریخ‌نگاری و حدیث‌پژوهی شیعه را دستخوش وهن قرار می‌دهد.

منابع و مآخذ

- ابن‌أبی‌حاتم رازی (۱۳۷۲ق)، *الجرح و التعدیل*، ج۱، ۵ ، ۷، ۸، بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
- ابن‌أبی‌یعلی، محمد [بی‌تا]، *طبقات الحنابلة*، ج۱، بیروت: دار المعرفة.
- ابن‌بطریق، یحیی (۱۴۰۷ق)، *عمدة عیون صحاح الاخبار فی مناقب امام الابرار*، قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- ابن‌حبان، محمد (۱۳۹۳ق)، *الثقات*، تحقیق محمد عبدالمعیدخان، ج۸، ۹، حیدر آباد دکن: مؤسسة الکتب الثقافیة.
- ..... (۱۴۱۴ق)، *صحیح ابن‌حبان بترتیب ابن بلبان الفارسی*، تحقیق شعیب الارنووط، ج۱، بیروت: الرساله.
- ابن‌حجر عسقلانی، احمدبن علی (۱۴۱۵ق)، *تقریب التهذیب*، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، ج۱، ۲، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ..... (۱۴۰۴ق)، *تهذیب التهذیب*، ج۱، ۷، ۹، ۱۰، بیروت: دار الفکر.
- ..... (۱۳۹۰ق)، *لسان المیزان*، ج۱، ۵، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- ابن‌خزیمه نیشابوری (۱۴۳۱ق)، *التوحید و إثبات صفات الرب عز و جلّ*، تحقیق احمد ریاشی، مصر: مکتبة العلوم و الحکم.
- ابن‌خلکان، احمد [بی‌تا]، *وفیات الأعیان و أنباء أبناء الزمان*، تحقیق إحسان عباس، ج۱، بیروت: دار الثقافة.
- ابن‌داود حلی، حسن‌بن علی (۱۳۹۲ق)، *رجال ابن‌داود*، تحقیق سید محمدصادق آل بحرالعلوم، نجف: الحیدریه.
- ابن‌صباغ، علی‌بن محمد (۱۴۲۲ق)، *الفصول المهمة فی معرفة الأئمة*، تحقیق سامی الغریری، ج۲، قم: دار الحدیث.
- ابن‌عبدالبر، یوسف [بی‌تا]، *الإنتقاء فی فضائل الثلاثة الأئمة الفقهاء*، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن‌عساکر دمشقی، علی (۱۴۱۵ق)، *تاریخ مدینة دمشق*، تحقیق علی شیری، ج۴، ۵، ۸، ۱۶، ۳۸، ۴۱، ۴۸، بیروت: دار الفکر.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

- ابن‌عماد حنبلی، عبدالحی [بی‌تا]، *شذرات الذهب فی أخبار من ذهب*، ج۲، بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
- ابن‌ماکولا، علی‌بن هبةالله، [بی‌تا]، *إکمال الکمال*، ج۷، بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
- ابن‌ندیم بغدادی، محمد (۱۳۸۱ش)، *الفهرست*، تحقیق رضا تجدد، تهران: اساطیر.
- ابونعیم اصبهانی، احمدبن عبدالله (۱۹۳۴م)، *ذکر أخبار إصبهان*، ج۱، چاپخانه بریل، لیدن المحروسة.
- إربلی، علی‌بن أبی‌الفتح [بی‌تا]، *کشف الغمة فی معرفة الأئمة*، ج۳، بیروت: دار الأضواء.
- بخاری، محمدبن اسماعیل [بی‌تا]، *التاریخ الکبیر*، ج۱، دیاربکر (ترکیا): المکتبة الإسلامیة.
- بیهقی، أحمدبن الحسین [بی‌تا]، *السنن الکبری*، ج۲، بیروت: دار الفکر.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۹ش)، *از پیدایش اسلام تا ایران اسلامی*، تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
- حاکم حسکانی، عبیدالله (۱۴۱۱ق)، *شواهد التنزیل*، تحقیق محمدباقر محمودی، ج۱، تهران: وزارة الثقافة و الارشاد الإسلامی.
- حاکم نیشابوری، ابوعبدالله (۱۳۷۵ش)، *تاریخ نیشابور*، تصحیح محمدرضا شفیعی‌کدکنی، تهران: آگه.
- ..... (۱۴۰۰ق)، *معرفة علوم الحدیث*، تصحیح سید معظم حسین، بیروت: دار الآفاق الجدیدة.
- حمّوئی جوینی، ابراهیم (۱۳۹۸ق)، *فرائد السِّمطَین*، تحقیق محمدباقر محمودی، ج۲، بیروت: مؤسسة المحمودی.
- حیدری‌نسب، علیرضا (۱۳۹۰ش)، *حاکم نیشابوری و المستدرک علی الصحیحین*، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- خطیب بغدادی، احمد (۱۴۱۷ق)، *تاریخ بغداد*، تحقیق مصطفی عبد القادر عطا، ج۴، ۶، ۱۰، ۱۳، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۳ق)، *معجم رجال الحدیث*، ج۱۶، [بی‌جا]: مرکز نشر الثقافة الإسلامیة، چ۵.
- ذهبی، محمد (۱۴۱۳ق)، *تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام*، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، ج۱۶، ۱۷، ۲۲، ۲۳، ۲۴، بیروت: دار الکتاب العرب.
- ..... [بی‌تا]، *تذکرة الحفاظ*، ج۲، بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
- ..... (۱۹۹۳م)، *سیر أعلام النبلاء*، تحقیق صالح السمر، ج۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، بیروت: مؤسسة الرسالة.
- ..... (۱۹۹۲م)، *الکاشف فی معرفة من له روایة فی کتب الستة*، تحقیق محمد عوامة، ج۱، ۲، جدة: دار القبلة للثقافة الاسلامیة.
- ..... (۱۳۸۲ق)، *میزان الاعتدال*، تحقیق علی محمد البجاوی، ج۱، بیروت: دار المعرفة.
- سلّمی، محمدبن حسین (۱۳۸۹ق)، *طبقات الصوفیة*، تحقیق نورالدین شریبة، قاهره: مکتبة الخانجی.
- سمعانی، عبدالکریم (۱۹۸۴م)، *الانساب*، ج۵، قاهره: مکتبة ابن‌تیمیه.
- سیوطی، عبدالرحمن (۱۴۰۳ق)، *طبقات الحفاظ*، بیروت: دار الکتب العلمیة.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

- شاکری، حسین (۱۴۱۸ق)، *موسوعة المصطفی و العترة(ع)*، ج۱۲، قم: نشر الهادی.
- شیروانی، حیدر (۱۴۱۴ق)، *مناقب أهل البیت(ع)*، تحقیق محمد حسون، قم: منشورات الإسلامیة.
- صدوق، محمدبن علی (۱۳۹۸ق)، *التوحید*، تصحیح سید هاشم حسینی، قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- ..... (۱۳۶۲ش)، *الخصال*، تصحیح علی‌اکبر غفاری، قم: اسلامی.
- ..... (۱۳۸۵ق)، *علل الشّرایع*، تحقیق سید محمدصادق بحرالعلوم، ج۱، نجف: الحیدریة.
- ..... (۱۴۰۴ق)، *عیون اخبار الرضا(ع)*، تحقیق حسین أعلمی، ج۲، بیروت: موسسة الأعلمی للمطبوعات.
- ..... (۱۴۰۵ق)، *کمال الدین و تمام النعمة*، تحقیق علی‌أکبر غفاری، قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- صفدی، خلیل‌بن ایبک (۱۴۲۰ق)، *الوافی بالوفیات*، تحقیق احمد ارناؤوط، ج۴، بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
- طبسی، محمدمحسن (۱۳۸۵ش)، «سلسلة الذهب به روایت اهل سنت»، *فصلنامه فرهنگ کوثر*، ش۶۷، صص۳۱-۴۲. http://noo.rs/1UkLg
- طبسی، محمد محسن (۱۳۸۸ش)، *حدیث سلسلة الذهب از دیدگاه اهل سنت*، قم: دلیل ما.
- طبری، محمدبن جریر (۱۴۱۳ق)، *دلائل الامامة*، قم: مؤسسة البعثة.
- طوسی، محمد (۱۴۱۴ق)، *الأمالی*، تحقیق مؤسسة البعثة، قم: دار الثقافة.
- ..... (۱۴۱۵ق). *رجال الطوسی*، تحقیق جواد قیومی، قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- عجلی، احمدبن عبدالله (۱۴۰۵ق)، *معرفة الثقات*، المدینة المنورة: مکتبة الدار.
- عطار نیشابوری، فریدالدین [بی‌تا]، *تذکرة الاولیاء*، مقدمه میرزا محمدخان قزوینی، تهران: انتشارات مرکزی.
- عطاردی، عزیزالله (۱۳۸۸ش)، *اخبار و آثار حضرت رضا(ع)*، تهران: صدر.
- ..... (۱۴۰۶ق)، *مسند الإمام الرضا(ع)*، ج۱، مشهد: المؤتمر العالمی الإمام الرضا(ع).
- قندوزی، سلیمان (۱۴۱۶ق)، *ینابیع الموده لذوی القربی*، تحقیق سید علی جمال أشرف الحسینی، ج۳، تهران: دار الاسوه.
- کرباسی، محمدجعفر (۱۴۲۵ق)، *إکلیل المنهج فی تحقیق المطلب*، تحقیق سید جعفر حسینی اشکوری، قم: دار الحدیث.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، *بحار الأنوار*، ج۴۹، بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
- محمدبن سلیمان کوفی (۱۴۱۲ق)، *مناقب الإمام أمیرالمؤمنین(ع)*، تحقیق محمدباقر محمودی، ج۱، قم: مجمع إحیاء الثقافة الإسلامیة.
- محمودی، محمدباقر (۱۳۹۶ق)، *نهج السعادة فی مستدرک نهج البلاغة*، ج۲، بیروت: دار التعارف.
- مختاری، مهدی (۱۳۹۱)، *دیدار فضل‌بن شاذان با امام رضا(ع)؛ نقدی بر معرفة الحدیث*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- مرتضی عاملی، سید جعفر. (۱۴۱۶ق)، *الحیاة السیاسیة للإمام الرضا(ع)*، قم: مؤسسة النشر الاسلامی.
- مرعشی نجفی، سید شهاب‌الدین (۱۴۰۴ق)، *شرح إحقاق الحق*، ج۱۷، قم: مکتبة آیةالله المرعشی النجفی.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

- مزی، یوسف (۱۴۱۳ق)، *تهذیب الکمال*، تحقیق بشار عواد معروف، ج۲، ۱۹، ۲۵ ، ۲۸، ۳۲، بیروت: مؤسسة الرسالة.
- مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۶۲ش)، *تاریخ گزیده*، به اهتمام عبدالحسین نوائی، تهران: امیرکبیر.
- نجاشی، احمد (۱۴۱۶ق)، *رجال النجاشی*، تحقیق سید موسی زنجانی، قم: اسلامی.
- نمازی شاهرودی، علی (۱۴۱۹ق)، *مستدرک سفینة البحار*، ج۸، قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- مناوی، محمد عبدالرؤف (۱۴۱۵ق)، *فیض القدیر*، تحقیق أحمد عبدالسلام، ج۴، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- وحیدی مهرجردی، شهاب‌الدین (۱۳۹۴ش)، *مرجئه*، تهران: سمت.

List of sources with English handwriting

- Abu Nu'aym al-Isfahani, Ahmad ibn Abdullah. (1934 CE). Dhikr Akhbar Isfahan. Leiden: Brill. **[In Arabic]**
- Al-'Attar, Farid al-Din. (n.d.). Tadhkirat al-Awliya. Muqaddima Mirza Muhammad Khan Qazwini. Tehran: Intisharat-e Markazi. **[In Persian]**
- Al-'Attardi, Aziz Allah. (1986 CE). Musnad al-Imam al-Rida (AS). Mashhad: Al-Mu'tamar al-'Alami al-Imam al-Rida (AS). **[In Arabic]**
- Al-'Attardi, Aziz Allah. (2009 CE). Akhbar wa Athar-e Hazrat Reza (AS). Tehran: Sadr. **[In Persian]**
- Al-Bayhaqi, Ahmad Ibn al-Husayn. (n.d.). Al-Sunan al-Kubra. Beirut: Dar al-Fikr. **[In Arabic]**
- Al-Bukhari, Muhammad ibn Isma'il. (n.d.). Al-Tarikh al-Kabir. Diyarbakir: Al-Maktaba al-Islamiyya. **[In Arabic]**
- Al-Dhahabi, Muhammad. (1962 CE). Mizan al-I'tidal. Tahqiq Ali Muhammad al-Bajawi. Beirut: Dar al-Ma'rifa. **[In Arabic]**
- Al-Dhahabi, Muhammad. (1992 CE). Al-Kashif fi Ma'rifat man lahu Riwaya fi Kutub al-Sitta. Tahqiq Muhammad 'Awwama. Jeddah: Dar al-Qibla lil-Thaqafa al-Islamiyya. **[In Arabic]**
- Al-Dhahabi, Muhammad. (1992 CE). Tarikh al-Islam wa Wafayat al-Mashahir wa al-A'lam. Tahqiq Omar Abdul Salam Tadmuri. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. **[In Arabic]**
- Al-Dhahabi, Muhammad. (1993 CE). Siyar A'lam al-Nubala. Tahqiq Salih al-Samar. Beirut: Mu'assasat al-Risala. **[In Arabic]**
- Al-Dhahabi, Muhammad. (n.d.). Tadhkirat al-Huffaz. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. **[In Arabic]**
- Al-Hakim al-Haskani, Ubayd Allah. (1991 CE). Shawahid al-Tanzil. Tahqiq Muhammad Baqir al-Mahmudi. Tehran: Wizarat al-Thaqafa wa al-Irshad al-Islami. **[In Arabic]**
- Al-Hakim al-Nishaburi, Abu Abdullah. (1980 CE). Ma'rifat 'Ulum al-Hadith. Tas-hih Sayyid Mu'azzam Husayn. Beirut: Dar al-Afaaq al-Jadida. **[In Arabic]**
- Al-Hakim al-Nishaburi, Abu Abdullah. (1996 CE). Tarikh Nishabur. Tas-hih Muhammad

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

Rida Shafi'i Kadkani. Tehran: Agah. **[In Persian]**
- Al-Hamawi al-Juwayni, Ibrahim. (1978 CE). Fara'id al-Simtayn. Tahqiq Muhammad Baqir al-Mahmudi. Beirut: Mu'assasat al-Mahmudi. **[In Arabic]**
- Al-'Ijli, Ahmad Ibn Abdullah. (1985 CE). Ma'rifat al-Thiqat. Medina: Maktabat al-Dar. **[In Arabic]**
- Al-Irbili, Ali ibn Abi al-Fath. (n.d.). Kashf al-Ghumma fi Ma'rifat al-A'imma. Beirut: Dar al-Adwa'. **[In Arabic]**
- Al-Karbasi, Muhammad Ja'far. (2004 CE). Iklil al-Manhaj fi Tahqiq al-Matlub. Tahqiq Sayyid Ja'far Husayni Ashkuri. Qom: Dar al-Hadith. **[In Arabic]**
- Al-Khatib al-Baghdadi, Ahmad. (1996 CE). Tarikh Baghdad. Tahqiq Mustafa Abdul Qadir Ata. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. **[In Arabic]**
- Al-Khoei, Sayyid Abul Qasim. (1992 CE). Mu'jam Rijal al-Hadith. Markaz Nashr al-Thaqafa al-Islamiyya. **[In Arabic]**
- Al-Mahmudi, Muhammad Baqir. (1976 CE). Nahj al-Sa'ada fi Mustadrak Nahj al-Balagha. Beirut: Dar al-Ta'aruf. **[In Arabic]**
- Al-Majlisi, Muhammad Baqir. (1983 CE). Bihar al-Anwar. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. **[In Arabic]**
- Al-Mar'ashi al-Najafi, Sayyid Shahab al-Din. (2071 CE). Sharh Ihqaq al-Haqq. Qom: Maktabat Ayatollah al-Mar'ashi al-Najafi. **[In Arabic]**
- Al-Mizzi, Yusuf. (1992 CE). Tahdhib al-Kamal. Tahqiq Bashar 'Awwad Ma'ruf. Beirut: Mu'assasat al-Risala. **[In Arabic]**
- Al-Munawi, Muhammad Abdul Ra'uf. (1994 CE). Fayd al-Qadir. Tahqiq Ahmad Abdul Salam. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. **[In Arabic]**
- Al-Murtada al-'Amili, Sayyid Ja'far. (1995 CE). Al-Hayat al-Siyasiyya lil-Imam al-Rida (AS). Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islami. **[In Arabic]**
- Al-Najashi, Ahmad. (1995 CE). Rijal al-Najashi. Tahqiq Sayyid Musa Zanjani. Qom: Islami. **[In Arabic]**
- Al-Namazi al-Shahroudi, Ali. (1998 CE). Mustadrak Safinat al-Bihar. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islami. **[In Arabic]**
- Al-Qunduzi, Sulayman. (1995 CE). Yanabi' al-Mawadda li-Dhawi al-Qurba. Tahqiq Sayyid Ali Jamal Ashraf al-Husayni. Tehran: Dar al-Uswa. **[In Arabic]**
- Al-Saduq, Muhammad ibn Ali. (1978 CE). Al-Tawhid. Tas-hih Sayyid Hashim al-Husayni. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islami. **[In Arabic]**
- Al-Saduq, Muhammad ibn Ali. (1983 CE). Al-Khisal. Tas-hih Ali Akbar Ghaffari. Qom: Islami. **[In Arabic]**
- Al-Saduq, Muhammad. (1965 CE). 'Ilal al-Shara'i. Tahqiq Sayyid Muhammad Sadiq Bahar al-'Ulum. Najaf: Al-Haydariyya. **[In Arabic]**
- Al-Saduq, Muhammad. (1984 CE). 'Uyun Akhbar al-Rida (AS). Tahqiq Husayn A'lami. Beirut: Mu'assasat al-A'lami lil-Matbu'at. **[In Arabic]**
- Al-Saduq, Muhammad. (1985 CE). Kamal al-Din wa Tamam al-Ni'ma. Tahqiq Ali Akbar

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

Ghaffari. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islami. **[In Arabic]**
- Al-Safadi, Khalil ibn Aybak. (1999 CE). Al-Wafi bi al-Wafayat. Tahqiq Ahmad Arna'ut. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. **[In Arabic]**
- Al-Sam'ani, Abd al-Karim. (1984 CE). Al-Ansab. Cairo: Maktabat Ibn Taymiyya. **[In Arabic]**
- Al-Shirwani, Haydar. (1993 CE). Manaqib Ahl al-Bayt (AS). Tahqiq Muhammad Husun. Qom: Manshurat al-Islamiyya. **[In Arabic]**
- Al-Sulami, Muhammad ibn al-Husayn. (1969 CE). Tabaqat al-Sufiyya. Tahqiq Nur al-Din Shurayba. Cairo: Maktabat al-Khanji. **[In Arabic]**
- Al-Suyuti, Abd al-Rahman. (1983 CE). Tabaqat al-Huffaz. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. **[In Arabic]**
- Al-Tabari, Muhammad ibn Jarir. (1992 CE). Dalail al-Imama. Qom: Mu'assasat al-Bi'tha. **[In Arabic]**
- Al-Tusi, Muhammad. (1993 CE). Al-Amali. Tahqiq Mu'assasat al-Bi'tha. Qom: Dar al-Thaqafa. **[In Arabic]**
- Al-Tusi, Muhammad. (1994 CE). Rijal al-Tusi. Tahqiq Jawad Qayyumi. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islami. **[In Arabic]**
- Haydari Nasab, Alireza. (2011 CE). Al-Hakim al-Nishaburi wa al-Mustadrak 'ala al-Sahihayn. Tehran: Intisharat-e Ilmi wa Farhangi. **[In Persian]**
- Ibn Abd al-Barr, Yusuf. (n.d.). Al-Intiqa' fi Fada'il al-Thalatha al-A'imma al-Fuqaha. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. **[In Arabic]**
- Ibn Abi Hatim al-Razi. (1953 CE). Al-Jarh wa al-Ta'dil. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. **[In Arabic]**
- Ibn Abi Ya'la, Muhammad. (n.d.). Tabaqat al-Hanabila. Beirut: Dar al-Ma'rifa. **[In Arabic]**
- Ibn al-Nadim, Muhammad. (2002 CE). Al-Fihrist. Tahqiq Riza Tajaddud. Tehran: Asatir. **[In Arabic]**
- Ibn Asakir, Ali. (1994 CE). Tarikh Madinat Dimashq. Tahqiq Ali Shiri. Beirut: Dar al-Fikr. **[In Arabic]**
- Ibn Batriq, Yahya. (1987 CE). 'Umdat 'Uyun Sahih al-Akhbar fi Manaqib Imam al-Abrar. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islami. **[In Arabic]**
- Ibn Dawud al-Hilli, Hasan ibn Ali. (1972 CE). Rijal Ibn Dawud. Tahqiq Sayyid Muhammad Sadiq Al Bahar al-'Ulum. Najaf: Al-Haydariyya. **[In Arabic]**
- Ibn Hajar al-Asqalani. (1970 CE). Lisan al-Mizan. Beirut: Mu'assasat al-A'lami lil-Matbu'at. **[In Arabic]**
- Ibn Hajar al-Asqalani. (1984 CE). Tahdhib al-Tahdhib. Beirut: Dar al-Fikr. **[In Arabic]**
- Ibn Hajar al-Asqalani. (1994 CE). Taqrib al-Tahdhib. Tahqiq Mustafa Abdul Qadir Ata. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. **[In Arabic]**
- Ibn Hibban, Muhammad. (1973 CE). Al-Thiqat. Tahqiq Muhammad Abdul Ma'id Khan. Hyderabad: Mu'assasat al-Kutub al-Thaqafiyya. **[In Arabic]**

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]

- Ibn Hibban, Muhammad. (1993 CE). Sahih Ibn Hibban bi Tartib Ibn Balban al-Farsi. Tahqiq Shu'ayb al-Arna'ut. Beirut: Al-Risala. **[In Arabic]**
- Ibn Imad al-Hanbali, Abd al-Hayy. (n.d.). Shadharat al-Dhahab fi Akhbar man Dhahab. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. **[In Arabic]**
- Ibn Khallikan, Ahmad. (n.d.). Wafayat al-A'yan wa Anba' Abna' al-Zaman. Tahqiq Ihsan Abbas. Beirut: Dar al-Thaqafa. **[In Arabic]**
- Ibn Khuzayma al-Nishaburi. (2010 CE). Al-Tawhid wa Ithbat Sifat al-Rabb 'Azza wa Jall. Tahqiq Ahmad Riyashi. Egypt: Maktabat al-'Ulum wa al-Hikam. **[In Arabic]**
- Ibn Makula, Ali ibn Hibat Allah. (n.d.). Ikmal al-Kamal. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. **[In Arabic]**
- Ibn Sabbagh, Ali ibn Muhammad. (2001 CE). Al-Fusul al-Muhimma fi Ma'rifat al-A'imma. Tahqiq Sami al-Ghurayri. Qom: Dar al-Hadith. **[In Arabic]**
- Ja'fariyan, Rasul. (2000 CE). Az Paydash-e Islam ta Iran-e Islami. Tehran: Mu'assasa-ye Farhangi-ye Danish wa Andisha-ye Mu'asir. **[In Persian]**
- Muhammad ibn Sulayman al-Kufi. (1992 CE). Manaqib al-Imam Amir al-Mu'minin (AS). Tahqiq Muhammad Baqir al-Mahmudi. Qom: Majma' Ihya' al-Thaqafa al-Islamiyya. **[In Arabic]**
- Mukhtari, Mahdi. (2012 CE). Didar-e Fazl ibn Shadhan ba Imam Reza (AS): Naqdi bar Ma'rifat al-Hadith. Mashhad: Bunyad-e Pazhuheshha-ye Astan-e Quds-e Razavi. **[In Persian]**
- Mustawfi Qazwini, Hamd Allah. (1983 CE). Tarikh-e Gozida. Baham-e Abd al-Husayn Nawa'i. Tehran: Amir Kabir. **[In Persian]**
- Shakeri, Husayn. (1997 CE). Maws'at al-Mustafa wa al-'Itra (AS). Qom: Nashr al-Hadi. **[In Arabic]**
- Tabasi, Muhammad Mohsen. (2006 CE). "Silsilat al-Dhahab bi Riwayat Ahl al-Sunnat". Faslname-ye Farhang-e Kawthar. (No. 67), 31-42. http://noo.rs/1UkLg **[In Persian]**
- Tabasi, Muhammad Mohsen. (2009 CE). Hadith-e Silsilat al-Dhahab az Didgah-e Ahl al-Sunnat. Qom: Dalil-e Ma. **[In Persian]**
- Wahidi Mehrjardi, Shahab al-Din. (2015 CE). Murji'a. Tehran: Samt. **[In Persian]**

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.22034/16.63.1]